

Grzegorz Ostrowski
Uniwersytet Zielonogórski

POMNIK ŻOŁNIERZY POLEGŁYCH W I WOJNIE ŚWIATOWEJ W PRZYTOKU

Majątek Przytok

Przytok (niem. Prittag) był wsią o średniowiecznym rodowodzie¹, której nazwa pojawiła się w dokumentach na początku XV w., kiedy to majątek rycerski należał do Ulricha Quoßa. Później, w 1471 r. został przekazany razem ze Starym Kisielinem (Polnisch-Kessel) Heinzowi Schoffowi. Ponad sto lat później dobra nabył Joachim von Stentzsch. Miejsce było w posiadaniu tej rodziny do lat 30. XIX w., kiedy wraz ze śmiercią ostatniego z rodu Hansa Ernsta przeszła w ręce jego adoptowanej siostry Fryderyki Konstancji Johanny, z domu von Heßler, wydanej za saksońskiego oficera von Ryssela². Po śmierci męża właścicielka dóbr rycerskich przekazała je zięciowi baronowi Krakerowi von Schwarzenfeldowi. Dobrami zarządzał również jego brat. W okresie panowania tej rodziny w majątku wzniesiono neorenesansowy pałac³. W 1891 r. dobra kupił hrabia Finck von Finckenstein⁴. W 1915 r. śmierć na froncie wschodnim poniósł syn właściciela majątku Karl Friedrich Wilhelm Reinhard. W rękach tej rodziny włości

¹ August Foerster w historii Przytoku wiąże powstanie wsi z okresem polskiego osadnictwa sprzed kolonizacji niemieckiej przypadającej na lata 1050-1300 (A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905, s. 21).

² Gustav Xavier Reinhold von Ryssel. Rodzina von Ryssel była francuskim rodem kupieckim osiadłym w XVII w. w Saksonii. Gustav, a także jego brat Anton Friedrich Karl byli wysokimi oficerami wojska saksońskiego, a następnie pruskiego. Obaj brali udział w bitwach okresu wojen napoleońskich, m.in. w bitwie pod Lipskiem czy też bitwie pod Waterloo. W tej ostatniej Gustav został odznaczony Krzyżem Żelaznym II stopnia. Zmarł w Przytoku w 1845 r. (K. v. Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, Bd. 4, Hamburg 1936, s. 115-117; A. Foerster, *op. cit.*, s. 22).

³ M. Lisiecka, *Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego*, www.lwzkz.pl [dostęp: 25.03.2017].

⁴ Chodziło tutaj o Leopolda Otta Karla Reinharda ur. 10 kwietnia 1865 r. w Magdeburgu, syna Karla Friedricha Wilhelma Leopolda (ur. 21 czerwca 1827 r., zm. 3 lipca 1866 r.), kapitana i szefa kompani w 2 magdeburkim regimencie piechoty nr 27 i Marie, z domu Gräfin (J. Perthes, *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der deutschen gräflichen Häuser*, Gotha 1874, s. 281.; Projekt tworzenia drzew genealogicznych, www.geni.com [dostęp: 25.03.2017]. Rodzina Finck von Finckenstein była jedną z najstarszych pruskich rodzin arystokratycznych, jej członkowie brali udział m.in. w III krucjacie oraz podboju historycznych Prus, gdzie znajdowały się ich główne majątki. W następnych wiekach piastowali wiele prestiżowych stanowisk w państwie pruskim, np.: Karl Wilhelm Finck von Finckenstein (ur. 11 lutego 1714 r., zm. 3 stycznia 1800) był pierwszym ministrem Królestwa Prus. (E. Joachim, *Familiengeschichte des gräflich Finck von Finckensteinschen Geschlechts: Darstellg u. biograph. Nachrichten*, t. 1, Klasing 1920).

wraz z pałacem pozostały do 1928 r., kiedy to zmarła Anna, wdowa od 1922 r. Majątek po odkupieniu przez państwo został rozparcelowany⁵.

Pamięć poległym

Pierwsza wojna światowa oprócz strat politycznych i gospodarczych przyniosła obu walczącym stronom także ogromne straty w sile ludzkiej. Konflikt zbierał krwawe żniwo na wszystkich frontach. Najwięcej żołnierzy poległo na froncie zachodnim w okopach i podczas starć prowadzonej tam „wojny pozycyjnej”⁶. Już w trakcie wojny dbano o pochówki poległych żołnierzy⁷. Także po jej zakończeniu tworzono cmentarze wojenne, a pamięć poległych przywoływały pomniki lub płyty nagrobne.

Pierwsze formy oddawania czci poległym wojownikom można było zaobserwować już w czasach antycznych. W ówczesnych czasach po niektórych bitwach sypano kopce ze szczątkami zabitych, dodatkowo je oznaczając, ozdabiając znakami zwycięstwa. Takie czczenie oddania życia za swojego władcę i państwo praktykowano w starożytnej Grecji, gdzie także wystąpiła jedna z pierwszych ekshumacji oraz transport szczątków do ojczyzny. Hołd poległym składali później również Rzymianie, którzy na miejscach stoczonych zwycięskich bitew umieszczali tablice z informacjami o bitwie oraz podziękowaniem składanym bogom⁸.

W czasach średniowiecznych sprawy związane ze śmiercią i pochówkiem kontrolował Kościół. Nowe nekropolie powstawały w okolicach świątyń. Zmarłych chowano we wspólnych dołach, oddzielając ciała kolejnymi warstwami ziemi. Po ich całkowitym wypełnieniu takie groby po czasie przekopywano i dokonywano ponownych pochówków. Na czas pochówku zawierano krótkotrwałe rozejmy pomiędzy walczącymi stronami. W tego typach grobach żołnierze pozostawali bezimienni, dowódców, władców czy wybitnych rycerzy przenoszono do indywidualnych grobów w kościele znajdującym się w pobliżu starcia bądź jeżeli odległość nie była zbyt duża, to i do rodzinnej miejscowości⁹.

Prawdziwe zmiany dotyczące „kwestii cmentarnych” rozpoczęły się na przełomie XVIII i XIX w. Nekropolie zostały wyłączone z domeny Kościoła i odtąd podlegały

⁵ Informacje o zakupie i rozparcelowaniu majątku w artykule Małgorzaty Lisieckiej (*Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego*, www.lwzkz.pl [dostęp: 25.03.2017]).

⁶ M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003, s. 543.

⁷ J. Schubert, *Służby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie I wojny światowej (1915-1918)*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2011, t. 108, z. 16, s. 209.

⁸ Idem, *Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, Kraków 2011, t. 108, z. 16, s. 176; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 174-175.

⁹ P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 2011, s. 43-100; J. Schubert, *Pochówki...*, s. 175-176.

państwu. Likwidowano cmentarze przykościelne i zakładano nowe nekropolie poza obrębem miast. Przestrzenie te, starannie zaprojektowane, często w otoczeniu natury, zyskiwały romantyczny charakter. Stanowiły miejsca do zwiedzania, przechadzek wśród roślinności parkowej. Cmentarz powoli stawał się też obszarem kultu prywatnego, symbolicznego spotkania żywych i umarłych¹⁰.

Podobna sytuacja wystąpiła przy oddawaniu czci poległym żołnierzom. Nowy wymiar upamiętnienia rozpoczął się w okresie rewolucji francuskiej i późniejszego okresu cesarstwa. Niemal do końca XIX w. żołnierzy chowano w zbiorowych mogiłach w pobliżu miejsc stoczonych potyczek i bitew. Od końca XVIII w. zaczęto odrzucać anonimowość pochowanych żołnierzy i upamiętniać ich imiennie na pomnikach. Po raz pierwszy uczczono tak zabitych Szwajcarów z okresu rewolucji francuskiej na pomniku w Lucernie, a także w Quiberon, gdzie w kaplicy klasztornej znajdującej się w pobliżu bitwy pochowano poległych i wryto ich imiona na ścianach¹¹. O żołnierskiej śmierci pisał Jan Schubert:

Śmierć żołnierza na polu walki różni się od innych zgonów. Żołnierz oddaje życie w walce za innych. Jest to specyficzny wariant poświęcenia jednostki na rzecz ogółu, który reprezentuje naród lub państwo. Najczęściej ginie on z dala od rodziny, domu i bliskich. Ten akt heroizmu ma niewątpliwy wpływ na kwestię pogrzebu bohatera, a potem pamięci i kultu pośmiertnego. Obowiązek ten przyjmuje na siebie właśnie społeczeństwo albo państwo¹².

Ważnym etapem w rozwoju upamiętniania poległych było założenie pierwszego cmentarza wojennego w Arlington w USA¹³. Nekropolia powstała w celu pochówku osób poległych w wojnie secesyjnej. Podczas wspomnianego konfliktu dążono do identyfikacji wszystkich zmarłych i umieszczenia danych na nagrobku. Amerykanie wystąpili tutaj jako prekursor pewnych rozwiązań, być może ich czyny i doświadczenia miały wpływ na sytuację na Starym Kontynencie, gdzie podobne miejsce powstało dopiero podczas wojny francusko-pruskiej (1870-1871). Jednak w tym przypadku rozwój cmentarza wojennego był spontaniczny, przypadkowy, kiedy to w miejscu pochowania kilku poległych zaczęto grzebać żołnierzy poległych z obszaru całej okolicy. Pierwsze tego

¹⁰ *Ibidem*, s. 198-199.

¹¹ *Ibidem*, s. 177-178.

¹² Proces zaczął rozwijać się u schyłku XVIII w., gdy po raz pierwszy na pomniku we Frankfurcie umieszczono nazwiska poległych żołnierzy bez względu na ich stopień wojskowy, tak samo uczczono Francuzów, którzy oddali życie w bitwie pod Austerlitz, umieszczając ich dane ze wszystkimi poległymi w kościele św. Magdaleny (J. Schubert, *Pochówki...*, s. 174, 182-185).

¹³ Por. J.C. Metzler, *Historia narodowego cmentarza w Arlington*, [w:] *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – L'art. de Cimetiere*, Wrocław 1995, s. 191-195; P. Pencakowski, *Cmentarze I wojny światowej – geneza ideowa w rzeczywistości historycznej i artystycznej*, [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, Kraków 2002, s. 148.

typu nekropolie o charakterze instytucjonalnym zaczęły powstawać dopiero podczas I wojny światowej¹⁴. O cmentarzach wojennych pisał Paweł Pencakowski:

Każde ciało miało być pogrzebane, a wcześniej, o ile możliwe, zidentyfikowane. Każdy poległy traktowany miał być jak bohater, przysługiwało mu prawo do pomnika i wiecznej pamięci, bez zróżnicowania żołnierzy własnej, sojuszniczej czy przeciwnej armii. Cmentarze wojenne miały wyrażać wdzięczność, jaką winne były narody poległym obrońcom, oraz szacunek dla każdej ofiary wojny, każdego kto padł wierny przysiędze¹⁵.

W Niemczech okres upamiętnienia poległych rozpoczął się podczas panowania Fryderyka Wilhelma III, który po wojnach z Napoleonem zlecił budowę monumentu w Berlinie, by zachować pamięć o tych, którzy oddali życie za Prusy¹⁶. Po kolejnych wojnach powstawało coraz więcej tablic pamiątkowych i pomników ku czci poległych w miejscach, gdzie rozegrały się duże bitwy, czy w miejscowościach, skąd pochodzili zabici. Jan Schubert zwracał również uwagę, że śmierć żołnierza była wykorzystywana przez państwa także w propagandzie w celu podsycania patriotyzmu. Proces upamiętniania zapoczątkowany we Francji zyskał na sile po wojnie prusko-francuskiej w latach 1870-1871. Apogeum nastąpiło jednak podczas I wojny światowej i po niej. Duża liczba poległych wymusiła na walczących stronach organizację miejsc pochówków. Powstały również specjalne jednostki grobownicze zajmujące się identyfikacją oraz pochówkiem żołnierzy na nowo budowanych cmentarzach wojennych¹⁷. Po zakończeniu wojny państwa biorące w niej udział kontynuowały proces identyfikacji i upamiętnienia poległych. Powstawały kolejne cmentarze wojskowe¹⁸, a także większe monumenty komemoratywne w miejscach najkrwawszych bitew, gdzie pochowano tysiące poległych. Inną formą wspomnienia żołnierskiej anonimowej śmierci był grób nieznanego żołnierza¹⁹. Duża liczba ofiar wymusiła budowanie pomników w miastach, miasteczkach i wsiach. Stawiano w nich tablice pamiątkowe, które również umieszczano w kościołach, budynkach publicznych²⁰. Jak pisze J. Schubert: „Zbiorowa celebrowanie śmierci osiągnęła ogromne rozmiary. We Francji pomniki wzniesiono w trzydziestu

¹⁴ J. Schubert, *Pochówki...*, s. 182-186.

¹⁵ P. Pencakowski, *Cmentarze z I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolicy Łodzi*, „Turyzm” 2004, t. 14, z. 2, s. 90.

¹⁶ J. Schubert, *Pochówki...*, s. 178; G.L. Mosse, *Fallen Soldiers Reshaping Memory of the World Wars*, New York-Oxford 1990, s. 47.

¹⁷ J. Schubert, *Pochówki...*, s. 186, 189-194.

¹⁸ Różnicę między cmentarzem wojskowym a wojennym wyjaśnia szerzej J. Schubert, *Pochówki...*, s. 187-189; J. Kolbuszewski definiuje cmentarz wojskowy jako miejsce o charakterze instytucjonalnym, a cmentarz wojenny jako miejsce tymczasowe (J. Kolbuszewski, *op. cit.*, s. 284).

¹⁹ O grobie nieznanego żołnierza także J. Schubert, *Pochówki...*, s. 195-199.

²⁰ Np. w szkołach (tablica pamiątkowa w zielonogórskim Realgymnasium, pomniki Wojenne www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 15.04.2017]; *Das Grünberger Realgymnasium*, [w:] *Grünberger Hauskalender: Heimatkalender auf das Jahr 1924 für die Kreise Grünberg und Freystadt*, Grünberg 1924, s. 45-49).

tysiącach gmin²¹. Nie inaczej było w innych krajach biorących udział w Wielkiej Wojnie. Do opisanej przez Schuberta sytuacji doszło w Niemczech, gdzie niemal w każdej miejscowości można było spotkać się ze wznoszeniem pomników pamięci poległych.

Pomniki poległych

Z inicjatywą budowy pomnika, figury, obelisku w latach 20. i 30. XX w. występowali mieszkańcy wsi lub organizacje społeczne (weterani²², parafie), a przede wszystkim rodziny zmarłych żołnierzy. Również z tych źródeł pochodziły środki pieniężne na budowę. Okręgowy budowniczy Böhm z Zielonej Góry w opublikowanym w „Grünberger Hauskalender” artykule²³ pisał, że fundusze przeznaczone na pomnik powinny być skromne, gdyż „kosztowna budowla oznaczałaby rabunek na pomocy społecznej [...] również ze skromnym nakładem finansowym można osiągnąć dobre i wytworne w swojej prostocie działania [...]”. Dalej autor wymieniał miejsca, gdzie powinno się lokalizować tego typu obiekty. Były to miejsca szczególne, np.: kościół wiejski wraz z terenem do niego przyległym lub miejsce w bliskiej okolicy świątyni, cmentarz lub mury cmentarne, niewielki pagórek przed miejscowością czy „inny malowniczy zakątek”, np. koło starej dzwonnicy albo pod starym drzewem w centrum wsi.

Pomniki miały często kształty prostopadłościanów lub obelisków, nierzadko osadzanych na płaskich cokółkach. Czasami były to duże kamienie lub niewielkie ściany z zamontowanymi do nich płytami. Na każdym z nich powtarzały się elementy: inskrypcja główna (komu poświęcony został pomnik) umieszczona centralnie – z przodu na płycie – oraz lista nazwisk poległych żołnierzy (przeważnie wraz z datą śmierci, stopniem, nazwą jednostki). Na pomnikach umieszczano alegorie związane z symboliką sepulkralną i militarną. Do tej pierwszej zaliczyć można krzyże, wieńce laurowe, liście dębu, do drugiej przede wszystkim bardzo często spotykane różne formy Krzyża Żelaznego²⁴, figury orła, lwa, żołnierza, a także wizerunki hełmu żołnierskiego lub karabinów i bagnatów²⁵.

²¹ J. Schubert, *Pochówki...*, s. 199.

²² Np. w Zielonej Górze pomnik poległych wraz z listą żołnierzy powstał przy wsparciu Towarzystwa Kombatantów i Wojskowych (Krieger und Militärverein) oraz magistratu (I. Korniluk, *Zielonogórzanie polegli w I wojnie światowej*, „Studia Zielonogórskie”, t. 15, Zielona Góra 2009, s. 219).

²³ *Heimatkalendar auf das Jahr 1924 für die Kreise Grünberg und Freystadt*, s. 85-94.

²⁴ P. Galik, *Krzyż Żelazny*, „Odkrywca” 2007, nr 2, s. 48.

²⁵ G. Kosmala, D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo. Upamiętnienia poległych podczas I wojny światowej żołnierzy niemieckich na Śląsku*, www.zgrit.uni.wroc.pl [dostęp: 17.04.2017]; Pomniki poświęcone ofiarom I Wojny Światowej we wsiach powiatu oleśnickiego, www.olesnica.nienaltowski.net [dostęp: 17.04.2017].

Na Ziemiach Zachodnich i Północnych, które po wojnie zostały przyłączone do Polski, zabytki te należały do tzw. trudnego dziedzictwa²⁶. Podczas polskiej akcji osadniczej w latach powojennych rozpoczęło się zorganizowane niszczenie czy przekształcanie pomników. Miejsca te dewastowano, celowo skuwano napisy i symbole, często przekształcano je w pomniki religijne, odcinając się od ich przeszłości. Obecnie proces ten został całkowicie odwrócony. Od lat 80. i 90. XX w. zmiany polityczne i społeczne w Polsce spowodowały wzrost zainteresowania obiektami historycznymi i dziedzictwem kulturowym na zasiedlonych po wojnie ziemiach²⁷. W wielu miejscowościach wokół Zielonej Góry zachowały się w różnym stopniu zabytki tego typu. W Płotach pomnik poległych znajdował się w centrum wsi. Był wielosegmentowym, wykonanym z lastryka obiektem wyniesionym na dwustopniowym cokole, na jego zwieńczeniu znajdowała się rzeźba orła. Na ścianie frontowej umieszczono płytę inskrypcyjną. Obecnie pomnik został adaptowany na kapliczkę²⁸. Podobne formy miały miejsca pamięci w Przybymierzu i Starym Kisielinie. W pierwszej miejscowości pomnik zbudowano z kamienia polnego w kształcie graniastosłupa o lekkim zwężeniu na górze. Zwieńczenie również ozdobione było rzeźbą orła, w centralnym frontowym polu znajdowała się płyta inskrypcyjna, a pod nią krzyż kawalerski. Obecnie pomnik nosi ślady remontów i uzupełnień, brak jest rzeźby i płyty z listą poległych. W Kisielinie podobny pomnik został adaptowany na kapliczkę²⁹. W Zaborze pomnik poległych znajdował się w centrum wsi przy dawnym rynku. Składał się z głazu opartego na cokole. Do niego przymocowana była płyta inskrypcyjna z nazwiskami 33 poległych mieszkańców wsi³⁰.

Ze względu na stan zachowania interesujące jest miejsce pamięci w Raculi, które umieszczono przy kościele w centrum wsi. Obiekt wzniesiono z kamieni polnych i wkomponowano w mur przykościelny. Prostokątna centralna część pomnika zwieńczona była krzyżem kawalerskim i zawierała prostokątną płytę inskrypcyjną z piaszkowca. Ten fragment podzielony był na trzy równe części obrazujące listę poległych mieszkańców. Podstawę pomnika stanowił murek połączony granitową ławą. Do czasów obecnych nie zachowało się zwieńczenie, a środkowa część listy nosi ślady uzupełnienia. W Ostrzycach wzniesiono pomnik poległych o bogatszej formie. Na trójstopniowym cokole wzniesionym z kamienia polnego ustawiono trzy płyty grani-

²⁶ J.E. Tunbridge, G.E. Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester–New York 1996; K. Gutowska, *Niechciane dobra kultury: chronić czy niszczyć?*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe – konteksty odpowiedzialności*, red. K. Gutowska, Warszawa 2003, s. 97-123.

²⁷ G. Kosmała, D. Chylińska, *op. cit.*

²⁸ B. Mościpan, *Pomnik poległych w Płotach*, www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 1.05.2017].

²⁹ Idem, *Pomnik poległych w Przybymierzu*, www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 1.05.2017]; *Pomnik poległych w Starym Kisielinie*, www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 1.05.2017].

³⁰ Idem, *Pomnik poległych w Zaborze*, www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 1.05.2017].

to. Na centralnej znajdował się wizerunek miecza z zawieszonym na nim wieńcem laurowym, a na bocznych umieszczono listy poległych. Przed całością ustanowiono głaz z wyrytą inskrypcją główną, czyli ogólnym przesłaniem pomnika. Do czasów obecnych zachowały się płyty z nazwiskami żołnierzy oraz głaz główny. Na początku XXI w. inicjatywą regionalistów wykonano nowy cokół w przybliżonym do pierwotnego miejsca ustanowienia pomnika oraz umieszczono na nim zachowane fragmenty³¹.

Dla porównania można przybliżyć kilka podobnych obiektów z miejscowości znajdujących się za zachodnią granicą. Pomnik poległych znajduje się w Derwitz w powiecie Potsdam-Mittelmark w Brandenburgii na końcu wsi przy głównej drodze w miejscowości. Postawiono go na wydzielonym niewielkim żywopłotem terenie, a jego granice dodatkowo obsadzone zostały drzewami. Zbudowany został jako niewielki dwustopniowy graniastosłup zwężający się ku górze, ustawiony na niewielkim cokole. Na zwieńczeniu umieszczono rzeźbę krzyża. Na ścianie frontowej wprowadzono ogólną inskrypcję z przesłaniem pomnika, a na ścianach bocznych listę poległych żołnierzy. Pomnik po II wojnie światowej został obalony i zniszczony, przeleżał do lat 90. XX w. w niedalekiej odległości. Po połączeniu Niemiec mieszkańcy zdecydowali się odbudować miejsce pamięci. Obelisk postawiono ponownie w pierwotnym miejscu, odtwarzając także zniszczony wcześniej krzyż na zwieńczeniu. Dodatkowo po obu stronach obiektu ustanowiono dwie granitowe płyty na niewielkich cokołach z listą poległych żołnierzy w II wojnie światowej. Obecnie o miejsce to dbają mieszkańcy, w 2016 r. odbyło się odświeżanie inskrypcji. W sąsiedniej miejscowości Groß Kreutz pomnik poległych znajduje się przy kościelnym murze w centrum miejscowości. Otoczenie miejsca pamięci stanowi niewielki park. Sam pomnik to graniastosłup z piaskowca zawierający na ścianie frontowej ogólne przesłanie o poświęceniu poległych w walkach o ojczyznę. Podobnie jak w przypadku poprzedniego obiektu, zawiera na ścianach bocznych listę poległych w I wojnie światowej. Na zwieńczeniu ustanowiono rzeźbę przykucniętego żołnierza trzymającego wieniec wawrzynu. Obok obiektu również postawiono w późniejszym czasie płyty zawierające listę poległych w II wojnie światowej. Nieco skromniejszy pomnik można spotkać w wiosce Krielow. Pomnik w formie obelisku ustanowiono na trójstopniowym cokole. Na froncie widnieje inskrypcja z ogólnym przesłaniem. Brak jest listy poległych. Po obu stronach pomnika ustanowiono niewielkie nagrobki z inskrypcjami ku pamięci poległych i zaginionych w wojnach 1914-1918 i 1939-1945.

Przedstawione obiekty upamiętniające poległych są podobne do tych, które zostały w granicach obecnego państwa polskiego. Umieszczenie, konstrukcje, kształty wykazują wiele analogii. Pomniki dalej odgrywają swoją rolę i są obecne w przestrzeni

³¹ Idem, *Pomnik poległych w Ostrzycach*, www.tplmw.drzonow.eu [dostęp: 1.05.2017].

społecznej niemieckich miejscowości. Natomiast na terenach Ziemi Zachodnich obiekty te, jak wspomniano, poza nielicznymi przypadkami zostały zniszczone, częściowo zapomniane lub zmieniły swoje pierwotne przeznaczenie.

Pomnik poległych w Przytoku

Przykładem zabytku, który poświęcono mieszkańcom poległym na frontach I wojny światowej jest pomnik w Przytoku. Obiekt nie przetrwał w pierwotnym stanie do czasów obecnych. W 2000 r. został wkomponowany w stworzone na cmentarzu komunalnym lapidarium. Sam obiekt ma kształt walca i został wmurowany w niewielki murek razem z innymi ocalałymi płytami nagrobnymi z cmentarza ewangelickiego. „Front” pomnika ma prostokątne pole inskrypcyjne z zaokrąglą górną krawędzią. Inskrypcję główną w nim zawartą tworzą wypukłe litery mówiące, że pomnik został poświęcony poległym z gminy i dóbr w Przytoku w wojnie światowej 1914-1918. Pole wraz z inskrypcją znajduje się pod uszkodzonym elementem ozdobnym. Po jego zachowanych fragmentach można wnioskować, że był to wieniec laurowy lub tylko jego połowa wraz z krzyżem żelaznym umieszczonym w jego dolnej części. Po obu stronach tego elementu wystąpiły widoczne identyczne uszkodzenia przypominające swoim kształtem przesłonę, skrzydła bądź sztandary.

Na pozostałych „ścianach” zachowanego pomnika wyryto nazwiska poległych żołnierzy z poprzedzającym je stopniem wojskowym. Pod tymi danymi umieszczono numer jednostki oraz datę śmierci. Po lewej „stronie” od inskrypcji głównej znalazły się osoby chronologicznie wymienione, które poniosły śmierć na początku wojny, tj. w 1914 i w 1915 r. Wyjątek stanowiła osoba Karla-Friedricha Grafa Fincka von Finckensteina, syna właściciela majątku. Jego nazwisko zostało umieszczone na szczycie „listy”, mimo śmierci w 1915 r. Dodatkowym wyróżnieniem było ulokowanie nazwy jednostki, w której służył, z wyrównaniem do lewej strony, podczas gdy w pozostałych przypadkach numery jednostek zostały podane wraz z datą z wyrównaniem do prawej strony. Prawa „strona” pomnika podawała nazwiska zmarłych w 1915, 1916 i 1917 r. Nazwiska osób na dole tej listy mogły zostać umieszczone na kamieniu nagrobnym w późniejszym czasie. Świadczyć o tym może zachwianie chronologiczności w datach śmierci. Nazwiska te zostały umieszczone na pomniku najprawdopodobniej jeszcze przed określeniem dokładnych ich losów i poznaniem daty śmierci, która mogła zostać wyryta w późniejszym czasie. Ostatnia „tylna ściana” zawierała nazwiska osób zmarłych w 1918 r. i jedną osobę zmarłą w 1919 r. Pod nimi wyryto kolejne nazwiska osób zmarłych w latach 1916-1917. Tutaj przy tworzeniu pomnika prawdopodobnie pozostawiono wolne miejsce i nazwiska zmarłych umieszczono w późniejszym czasie.

Fot. 1. Poczta z Przytoku przedstawiająca pomnik poległych

Źródło: Prittag, dolny-slask.org.pl [dostęp: 2.05.2017].

Wygląd pomnika został uwieczniony na pocztówce z Przytoku. Pierwotnie obiekt znajdował się na podwyższeniu, w którego narożnikach umieszczono niskie słupki. Zachowany obecnie fragment otoczony był czterema filarami podtrzymującymi zaokrąglone zwieńczenie³².

Inskrypcja na pomniku z rozwinięciem skrótów stopni i nazw jednostek:

DEN IM
WELTKRIEG
1914-1918
GEFALLENEN
[GEWI]DMET
[VON] GUT UND
GEMEINDE

[K]arl-Friedrich Graf F(inck) v(on) Finckenstein
F[ä]hnrich. Ul(anen) R(e)g(imen)t/10. +11.3.15.
Füs(silier)Richard Höpfner

³² Wygląd odtworzony na podstawie przedwojennej pocztówki z Przytoku (Pritttag, <https://dolny-slask.org.pl/> [dostęp: 2.05.2017]).

- I(nfanterie)R(egiment)/58 +23.8.14.
 Füs(silier) Paul Schöpe
 I(nfanterie)R(egiment)/58 +4.10.14.
 G(e)f(rei)t(er)Paul Schrödter
 Leib G[r](enadier) R(egiment)/8 +26.10.14.
 Pion(ier) Gustav Tschammer
 P(ionier)Bat(aillon)/29 +12.11.14.
 W(e)hrm(ann) Ewald Eichner
 Leib Gr(enadier)R(egiment)/8 +19.11.14.
 L(a)ndst(ur)m(mann) Gustav Müglich
 L(a)ndst(urm) Bat(aillon) Neusalz +2.12.14.
 G(e)f(rei)t(er) Paul Gutsche
 Gr(enadier) R(egiment)/7 +10.1.15
 Musk(etier) Gustav Roschke
 I(nfanterie)R(egiment)/19 +24.4.15.
 Füs(silier) Otto Bohr
 I(nfanterie)R(egiment)/155 +2.5.15.
 W(e)hrm(ann) Paul Müller
 L(a)ndw(ehr) I(nfanterie)R(egiment)/6 +21.7.15.
 (Wehrmann) Richard Liers
 I(nfanterie)R(egiment)/148 +23.7.15.
 (Wehrmann) Alfred Eichner
 L(a)ndw(ehr) I(nfanterie)R(egiment)/11 +4.[8].15.
- T(a)mb(our) Robert Reiche
 I(nfanterie)R(egiment)/58 +21.9.15.
 Unt(ero)f(fizier) Eduard Mahn
 I(nfanterie)R(egiment)/37 +21.9.15.
 Ers(atz)-R(e)s(er)v(ist) Willi Schwertner
 I(nfanterie) R(egiment)/336 +25.8.15.
 L(a)ndst(ur)m(mann) Reinhold Kupke
 L(a)ndst(urm) Bat(aillon) Neusalz +19.12.15.
 Unt(ero)f(fizier) Reinhold Müller
 G(a)r(de) R(egiment)/11 +3.2.16.
 Musk(etier) Karl Reschke
 I(nfanterie)R(egiment)/[1]55 +2.5.16.
 Kan(onier) Richard Schöpe
 Feld A(rtillerie)/254 +22.2.16.
 E(rsatz)-R(e)s(er)v(ist) Hermann Menke
 I(nfanterie)R(egiment)/[8] +1.10.16.
 Musk(etier) Richard Kubatz
 I(nfanterie)R(egiment)/52 +13.11.16.
 L(a)ndst(ur)m(mann) Richard Ringmann
 Arm(ierungs) Bat(aillon) 33 +16.2.17.
 Unt(ero)f(fizier) Georg Arlt
 R(e)s(erve) I(nfanterie)R(egiment)/38 +8.7.16.
 [.].z. Kurt Schwarzer
 I(nfanterie)R(egiment)/19 +4.12.17.

[.]n Wilhelm Knorr

3. Garde R(egiment) +21.7.15.

[Vz] Paul Müller

I(nfanterie)R(egiment)/67 +20.8.18.

G(e)f(rei)t(er) Gustav Schrödter

Feld-A(rtillerie)/12 +28.10.18.

Unt(ero)f(fizier) Bernhard Knorr

Feld-A(rtillerie)/[56] +5.11.18.

Kan(onier) Emil Braun

5. Füß A(rtillerie)R(egiment) +11.11.18.

Musk(etier) Paul Fischer

I(nfanterie)R(egiment) 155/ +15.5.19.

Musk(etier) Paul Arlt

I(nfanterie)R(egiment)/335 +2.10.18.

Unt(ero)f(fizier) Artur Pietsch

I(nfanterie) R(egiment)/46 +8.8.18.

L(a)ndst(ur)m(mann) Kurt Werner

I(nfanterie) R(egiment)/38 verm(isst) 11.7.16.

Musk(etier) Gustav Müller

I(nfanterie) R(egiment)/88 verm(isst) 1.8.16.

(Musketier) Oskar Reiche

I(nfanterie) R(egiment)/98 verm(isst) 7.5.17.

Füs(silier) Emil Müller

I(nfanterie) R(egiment)/19 verm(isst) 20.9.17.

Sch(ütze) Otto Höpfner

I(nfanterie) R(egiment)/214 verm(isst) 14.9.18.

[Unt(ero)f(fizier)] Richard Fröhlich

I(nfanterie) R(egiment)/[35] +14.8.17.

Żołnierze z Przytoku walczący na frontach I wojny światowej

Zrekonstruowana lista poległych umożliwiła w zestawieniu z dostępnymi źródłami scharakteryzować z mniejszym bądź większym powodzeniem wszystkich żołnierzy oraz ich losy na frontach I wojny światowej.

Chorąży Karl-Friedrich Graf Finck von Finckenstein, urodzony 12 lipca 1883 r. w Przytoku³³, pełnił służbę w Królewskim Pruskim Pułku Ułanów Księcia Augusta Wirtemberskiego (Poznański) Nr 10. Pułk swoją historię zaczął w 1860 r., kiedy to został sformowany w Sulechowie. Żołnierze tej jednostki brali udział w wojnie prusko-austriackiej z 1866 r., w wojnie prusko-francuskiej z lat 1870-1871. Przed I wojną światową wchodził w skład 9 Dywizji. Po wybuchu wojny pułk wszedł w skład

³³ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: APZG), księga urodzeń sygn. 89, s. 74.

I Korpusu Kawalerii i brał udział w walkach na froncie zachodnim. Po bitwie nad Marną, w październiku wszedł w skład 5 Dywizji Kawalerii i został dyslokowany na wschód. W okresie od listopada 1914 r. do stycznia 1915 r. dywizja brała udział w walkach w centralnej Polsce, m.in. w bitwie o Łódź. Na początku roku pułk przeszedł Karpaty Wschodnie i dotarł do Dniestru, gdzie od marca toczył ciężkie walki. Do października 1915 r. jednostka walczyła w kolejnych potyczkach na terenie Zachodniej Ukrainy. Od grudnia tego roku aż do grudnia 1917 r. 5 Dywizja okopała się i uczestniczyła w wojnie pozycyjnej w rejonie Prypeci i bagien pińskich na Podlasiu. 10 Pułk został dyslokowany ponownie na front zachodni na początku 1918 r. i wziął udział w ostatniej ofensywie na zachodzie. Potem ponownie trafił na front wschodni. W 1919 r. formacja wzięła jeszcze udział w walkach przeciwko powstańcom wielkopolskim³⁴.

Karl Friedrich poniósł śmierć 9-11 marca 1915 r.³⁵ Okres ten zbiegł się z ciężkimi walkami, jakie jego jednostka toczyła na obszarze dzisiejszej zachodniej Ukrainy³⁶. Na liście poległych widnieje adnotacja, że śmierć nastąpiła na skutek odniesionych ran. Na nagrobku żołnierza pochowanego na cmentarzu w Poczdamie³⁷ podano miejsce śmierci, którym było miasto Kołomyja. Ponadto zawarto również informację, że Karl został ciężko ranny w bitwie pod Żabokrukami (obecne Kwitnewe). Zestawiając te dane, można przyjąć, że w wyniku odniesionych ran młody Fick von Fickentstein zmarł w szpitalu w tym zachodnio-ukraińskim mieście.

Fyzylierz Richard Höpfner urodził się 4 stycznia 1881 r. w Przytoku. Był synem posiadacza dóbr chłopskich Johanna Friedricha i Eleonory (z domu Kobel) Höpfner³⁸. Służył w Poznańskim Pułku Piechoty nr 58. Jednostka ta została sformowana w latach 60. XIX w. i brała udział we wszystkich konfliktach Prus i Niemiec aż do 1918 r. Pułk wchodził w skład 9 Dywizji i razem z 10 Dywizją tworzył struktury 5 Armii. Na początku I wojny światowej został skierowany na front zachodni. Od 22 do 27 sierpnia formacja brała udział w walkach granicznych, m.in. pod Longwy. Następnie żołnierze

³⁴ J. Ślipiec, *Garnizon sulechowski i jego jednostki w latach 1698-1919*, „Biuletyn Akademii Obrony Narodowej” 2004, nr 4, s. 104-110; O działaniach 5 Dywizji Kawalerii por. *Rubmeshalle unserer Alten Armee*, Herausgegeben auf Grundamtlichen Materials des Reichsarchivs, Berlin 1927, s. 78, 177.

³⁵ Data najwcześniejsza, tj. 9 marca, podana została na stronie genealogicznej www.vongoezter.com [dostęp: 2.05.2017], data 10 marca widnieje na stronie zawierającej listy poległych z jednostek niemieckich www.denkmalprojekt.org [dostęp: 2.05.2017], 11 marca wryty został na pomniku oraz nagrobku zmarłego. Poległy został odznaczony na liście poległych z 22 kwietnia dostępnej na stronie genealogicznej <https://des.genealogy.net> [dostęp: 2.05.2017].

³⁶ W szlaku bojowym niemieckiej 5 Dywizji Kawalerii odnotowano, że 6-23 marca 1915 r. ta jednostka wzięła udział w walkach pod miejscowościami Harasimow, Żabokruki i Puzniki (Szlak 5 Dywizji Kawalerii www.militaerpass.net [dostęp: 28.07.2017]). Więcej o szlaku bojowym pułku patrz: J. Ślipiec, *op. cit.*, s. 104-110.

³⁷ Zdjęcie nagrobka w Poczdamie dostępnego na stronie geneologicznej cmentarz w Bornstedter www.billiongraves.com [dostęp: 29.07.2017].

³⁸ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 74, s. 1.

9 Dywizji brali udział w walkach pozycyjnych pod Verdun, by później toczyć boje między Mozą i Mozelą. Wiosną 1915 r. po ciężkich stratach poniesionych pod Les Eparges 58 Pułk Piechoty został włączony w skład nowo sformowanej 119 Dywizji i przeniesiony do Galicji. W latach 1915-1916 formacja brała udział w podejmowanych ofensywach niemieckich przeciwko Rosji, a także odpierała ofensywy rosyjskie. W następnym roku przetransportowano dywizję na front zachodni do Flandrii. W 1918 r. walczyła nad Sommą, gdzie poniosła bardzo duże straty. Po wojnie jednostka brała udział w potyczkach przeciwko powstańcom wielkopolskim i śląskim³⁹. Szeregowy Richard poniósł śmierć 23 sierpnia 1914 r. Na liście poległych znalazł się 21 września⁴⁰. Dopisek *tot* (zmarły) w zestawieniu z datą wskazuje, że żołnierz zginął na miejscu w pierwszych walkach na froncie zachodnim w Ardenach w pobliżu miejscowości Longwy. Został pochowany na cmentarzu wojennym w Virton-Bellevue w Belgii⁴¹.

W 58 Pułku służył również szeregowy Paul Schöpe. Urodził się jako syn woźnicy (*Kutscher*) Augusta i Emmy Schöpe (z domu Liebig). Problem pojawił się podczas badań materiału archiwalnego, w którym znaleziono informacje, że to małżeństwo miało dwóch synów o takim imieniu. Pierwszy Johann Paul Ernst urodził się 18 czerwca 1889 r.⁴², a drugi Johann Paul Gustav 9 lutego 1897 r.⁴³ Biorąc pod uwagę niemiecki system służby wojskowej, w którym mężczyzna w wieku 17 lat dopiero zaczynał swoją służbę w armii na poziomie *landsturm-u*, a w wieku 22-26 lat był aktywnym rezerwistą, można założyć, że w tym przypadku chodziło o starszego z braci. Data śmierci 4 października 1914 r. może wskazywać, że żołnierz zginął w okolicach Verdun, w tym okresie bowiem 9 Dywizja znajdowała się w okolicach Calonnentrench (*Cotes de Meuse*), regionie oddalonym w kierunku południowo-wschodnim od tej francuskiej twierdzy. Na niemieckiej liście poległych ten rezerwista znalazł się 6 listopada 1914 r.⁴⁴

Starszy szeregowy Paul Schrödter służył w 8 Przybocnym Pułku Grenadierów im. Króla Fryderyka Wilhelma III. Pułk ten został sformowany w 1808 r. i brał udział w walkach podczas wojen napoleońskich (m.in. obrona Kołobrzegu), Wiośnie Ludów, wojnach z Danią (1864), Austrią (1866) i w wojnie prusko-francuskiej (1870-1871). Stacjonował we Frankfurcie nad Odrą. W I wojnie światowej był częścią 5 Dywizji w III Korpusie. Na początku wojny został dyslokowany na front zachodni i wziął udział w ofensywie niemieckiej w północnej Francji. W kolejnych latach brał udział w walkach

³⁹ *Rubmeshalle unserer Alten Armee...*, s. 63, 102; *Histories of Two Hundred and Fifty-One Divisions of the German Army Which Participated in the War (1914-1918)*, Chaumont 1919, s. 167-170, 612-615. Więcej o historii regimentu W. Maciuszczak, *Poznański Pułk Piechoty nr 58 (3 Posenschen Infanterie-Regiment Nr 58)*, www.glogow.pl [dostęp: 2.05.2017].

⁴⁰ Lista poległych, <https://des.genealogy.net> [dostęp: 2.05.2017].

⁴¹ Niemieckie cmentarze wojenne, www.volksbund.de [dostęp: 2.05.2017].

⁴² APZG, księga urodzeń, Sygn. 89, s. 261.

⁴³ *Ibidem*, Sygn. 89, s. 164.

⁴⁴ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.05.2017].

pozycyjnych. W 1917 r. 5 Dywizja została wysłana na front wschodni, potem na włoski, by pod koniec roku ponownie trafić do Francji⁴⁵. Żołnierza Paula Schrödtera nie udało się odnaleźć na niemieckich listach poległych ani w księgach urodzeń Przytoku. Co więcej, analiza ksiąg urodzeń z lat 1874-1905 wykazała całkowity brak takiego nazwiska. Można założyć, że rodzina i sam poległy nie wywodzili się z Przytoku, prawdopodobnie byli mieszkańcami sąsiedniej miejscowości. Na podstawie daty śmierci można jedynie wywnioskować, że śmierć żołnierza nastąpiła w okresie I bitwy pod Ypres, która została stoczona w trakcie tzw. wyścigu do morza⁴⁶. Na listach poległych i w dokumentach archiwalnych również nie udało się zidentyfikować kolejnego poległego Gustava Tschammera. Jak w przypadku poprzedniego żołnierza, w księgach urodzeń nie wystąpiły osoby o takim nazwisku. Być może chodziło w tym przypadku o mieszkańca Wielobłotów, sąsiedniej niewielkiej osady, którego nazwisko widnieje na liście poległych z 29 listopada 1914 r.⁴⁷ W tym miejscu podano, że służył w 24 Pułku Pionierów, który w chwili śmierci żołnierza brał udział w walkach pozycyjnych we Flandrii. Przyjmując wersję z pomnika, wypadaloby zaznaczyć, że nie istniał pułk o numerze 29, natomiast funkcjonował 29 Batalion Pionierów. Ten związek z kolei podlegał 5 Armii Cesarstwa Niemieckiego, która podczas I wojny światowej walczyła na froncie zachodnim pod Verdun. Gustav Tschammer prawdopodobnie poniósł śmierć w walkach we wczesnej fazie stabilizowania się frontu po pokonaniu przez 5 Armię wojsk francuskich w Ardenach⁴⁸ i ruszeniu pod wspomnianą francuską twierdzę⁴⁹.

W przypadku żołnierza Ewalda Eichnera, urodzonego 12 września 1887 r. syna dekarza (*Dachdecker*) Ernsta Hermanna oraz Johannya Ernstieny Christianny Eichner⁵⁰, pojawiły się rozbieżności w identyfikacji. Na liście poległych z 16 lutego 1915 r. znalazł się rezerwista Ewald Eichner z Przytoku służący w 7 Rezerwowym Pułku Piechoty (na pomniku 8 Przybocznego Pułku Grenadierów)⁵¹. O ile polegli pojawiali się na listach z opóźnieniem (na wspomnianej znaleźli się zmarli w styczniu 1915 r.⁵²), to ciężko wytłumaczyć rozbieżność co do jednostki. Być może Ewald Eichner, będąc w jednostce rezerwowej, trafił do 8 Przybocznego Pułku Grenadierów jako uzupełnienie po

⁴⁵ O 8 Przybocznym Pułku Grenadierów: H. Möller, *Geschichte der Ritter des Ordens pour le mérite im Weltkrieg*, Bd. I, *A-L*, Berlin 1935, s. 375; o działaniach 5 Dywizji szerzej: *Ruhmeshalle unserer Alten Arme...*, s. 61-62, 95, *Histories of Two Hundred...*, s. 108-111.

⁴⁶ J.E. Edmonds, *Military Operations France and Belgium, 1914*, London 1992, s. 68-123.

⁴⁷ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 28.07.2017].

⁴⁸ Więcej o pierwszych walkach na froncie zachodnim: T. Zuber, *The Battle of the Frontiers. Ardennes 1914*, Stroud, Gloucestershire 2009; S. House, *The Battle of the Ardennes 22 August 1914*, <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal> [dostęp: 5.08.2017].

⁴⁹ J. Ellis, M. Cox, *The World War I Databook*, Aurum 2001, s. 187.

⁵⁰ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 214.

⁵¹ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 28.07.2017].

⁵² *Ibidem*.

pierwszych starciach tej formacji lub doszło do pomyłki w identyfikacji. Obie jednostki podlegały 5 Armii i walczyły razem w okolicach Verdun, możliwe że we frontowej sytuacji pomieszano jednostki. Interesujące również jest to, że na tej samej stronie listy poległych kilka wersów dalej umieszczono nazwiska zmarłych właśnie z 8 Pułku Grenadierów.

Gustav Müglich został zmobilizowany do batalionu landsturmu z Nowej Soli. Nie znaleziono jego danych ani na listach poległych, ani w materiałach archiwalnych. Żołnierzy tej jednostki można odnaleźć na cmentarzach wojennych na terenach operacji na froncie wschodnim⁵³. Razem z batalionami landsturmu z innych miast tworzyły Kurpus Posen, wchodzący w skład 9 Armii, której zadaniem było powstrzymanie armii rosyjskiej na froncie wschodnim. Prawdopodobnie żołnierz poległ podczas bitwy pod Łodzią, która rozegrała się na przełomie listopada i grudnia 1914 r.

Starszy szeregowy Paul Gutsche służył w 7 Pułku Grenadierów im. Króla Wilhelma I (2 Zachodniopruski), który podlegał wspomnianej wcześniej 9 Dywizji walczącej na froncie zachodnim w rejonie Verdun. Był synem szewca Ernsta Gutschego i Hennrietty Berthy, z domu Förster. Urodził się 24 września 1889 r.⁵⁴ Nie udało się odnaleźć zmarłego na listach poległych. Data śmierci 10 stycznia 1915 r. zbiegła się z toczonymi walkami pozycyjnymi pod tą francuską twierdzą, w rejonie określonym jako wzgórze Mozy (*Maashöhen*)⁵⁵. Muszkieter Gustav Roschke urodził się 16 października 1892 r. Był synem chałupnika Hermanna i Johanny Roschke, z domu Schulz⁵⁶. Znalazł się na liście poległych z 25 maja 1915 r.⁵⁷ Służył w 19 Pułku Piechoty im. von Courbière'a (2 Poznański), który został sformowany w 1813 r.⁵⁸ Podobnie jak inne poznańskie pułki, składał się w dużej liczbie z Polaków. Podczas I wojny światowej wraz z 58 Pułkiem Piechoty tworzył wymienioną wcześniej 9 Dywizję.

Fizylera Ottona Bohra nie udało się zidentyfikować. Na listach poległych (z 10.05.1915 i 16.05.1915 r.) z okolic Zielonej Góry znaleziono dwie osoby o takim imieniu i nazwisku. Pierwszy z nich, muszkieter, według listy służył w 58 Pułku Piechoty i pochodził z Jan⁵⁹, a drugi – fizylier – służył w Pułku Gwardii Fizylierów

⁵³ Alicja Młyńska w artykule „*Setkom tysięcy, co imion nie mają na Grobie...*”, *Szadkowicki cmentarz wojenny z okresu bitwy Łódzkiej*, „Biuletyn Szadkowski” 2013, t. 13, s. 145-169, zawarła spis poległych pochowanych na cmentarzu w Szadkowicach, na którym znalazły się ofiary z landsturmu Neusalz.

⁵⁴ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 271.

⁵⁵ Szlak bojowy 9 Dywizji, www.militaerpass.net [dostęp: 28.07.2017].

⁵⁶ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 59.

⁵⁷ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 7.05.2017].

⁵⁸ Historia pułku do 1863 r. R. v. Leszczyński, *50 Jahre Geschichte des königlich preussischen 2. posenschen Infanterie-Regiments Nr. 19, 1813 bis 1863*, Luxemburg 1863; Szlak bojowy pułku, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 7.05.2017].

⁵⁹ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 28.07.2017].

i pochodził z Zawady⁶⁰. Dokładną identyfikację uniemożliwiła niezgodność w wymienionych jednostkach (z tą na pomniku). Być może doszło tutaj do pomyłki na samej liście poległych bądź w rzeczywistości żaden z wymienionych żołnierzy nie był osobą wymienioną na pomniku. Jednostka o nazwie 155 Pułk Piechoty (7 Zachodniopruski) stacjonowała w czasie pokoju w Ostrowie Wlk. i Pleszewie. Była częścią 10 Rezerwowej Dywizji Piechoty i brała udział w operacjach 5 Armii w okolicach na północ od Verdun do lutego 1916 r. Następnie uczestniczyła w operacji próbującej zdobyć tą francuską twierdzą. Do końca wojny walczyła w północnej Francji – w Szampanii i Pikardii⁶¹.

Żołnierz Paul Müller urodził się 15 sierpnia 1880 r. Był synem chałupnika Johanna Gottlieba Müller i Johanny Augusty Müller, z domu Arlt⁶². Poległego zidentyfikowano na dwóch listach poległych. Pierwsza datowana na 18 sierpnia 1815 r. zawierała informację o jednostce, w której służył, oraz że śmierć nastąpiła wskutek ciężkich ran⁶³. Druga, późniejsza lista (1 sierpnia 1917)⁶⁴ podawała datę urodzenia (zgodną z księgą urodzeń) oraz zawierała dokładną datę śmierci – 21.07.1915 r. Paul został zmobilizowany do 6 Pułku Landwehry (1 Zachodniopruskiego Pułku Landwehry). Jednostkę po wybuchu wojny wyłączono z 5 Korpusu i wraz z innymi pułkami sformowano 3 Dywizję Landwehry, która weszła w skład tzw. Korpusu Landwehry Woyscha. Formacja podlegała dowództwu austriacko-węgierskiemu, brała udział w walkach na froncie wschodnim aż do 1918 r., kiedy to została przeniesiona na zachód. Paul Müller poległ 21 lipca 1915 r. W tym dniu doszło do przełamania obrony wojsk rosyjskich pod twierdzą w Dęblinie i otwarcia drogi na wschód⁶⁵. Żołnierz Richard Liers służył w 148 Pułku Piechoty i poległ 23 lipca 1915 r. Na liście poległych znalazł się 7 kwietnia 1916 r.⁶⁶ Oprócz nazwiska umieszczono tam tylko informację, że ów mieszkaniec Przytoku poległ. W księgach urodzeń odnaleziono cztery osoby o nazwisku Richard Liers. Były to osoby, które w chwili rozpoczęcia wojny miały 18, 20, 30 i 33 lata⁶⁷. Nie można jednoznacznie stwierdzić, który z tych mieszkańców poległ i został upamiętniony na pomniku. Biorąc pod uwagę niemiecki system służby wojskowej, według którego osoby w wieku 20-27 lat należały do aktywnej służby i aktywnej rezerwy, najprawdopodobniej chodziło tu o osobę urodzoną 15 grudnia 1894 r., czyli Gustava Richarda, syna większego zagrodnika (*Großgärtner*) Augusta i Marii Liers, z domu

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Histories of Two Hundred...*, s. 184-185.

⁶² APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 33.

⁶³ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Szlak bojowy 3 Dywizji Landwehry, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 29.07.2017]; *Histories of Two Hundred...*, s. 79.

⁶⁶ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁶⁷ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 137, 104, 142, 52.

Lange⁶⁸. 148 Pułk Piechoty razem z pułkami nr 152, 18 i 59 współtworzył 41 Dywizję Piechoty funkcjonującą w 8 Armii. Zakres rekrutacyjny obejmował teren XX Korpusu Armijnego (Zachodnie Prusy). W *Histories of Two Hundred and Fifty-One Divisions of the German Army Which Participated in the War*⁶⁹ znajdujemy informację, że teren Zachodnich Prus jako słabo zaludniony wystawiał formacje, zapożyczając rekruta z innych korpusów armijnych (zwrócono uwagę, że głównie były to osoby z VI Korpusu Armijnego, tj. śląskiego). Istnieje możliwość, że Richard Liers był jedną z takich „zapożyczonych” osób, zwłaszcza że w dywizji funkcjonowały dwa poznańskie pułki rekrutujące z V Korpusu Armijnego. Niestety nie można też wykluczyć opcji, że pozostali wymienieni Richardowie mogli stanowić uzupełnienie tych jednostek, ich wiek bowiem pozwalał na mobilizację do jednostek landsturmu bądź landwehry, z których również uzupełniano straty. 41 Dywizja Piechoty brała udział w walkach na froncie wschodnim, m.in.: pod Tannenbergiem, Warszawą, Twierdzą Dęblin, Łodzią w 1914 i 1915 r. W 1915 r. dywizja walczyła na terytorium Rumunii, a w 1917 r. na froncie zachodnim we Francji. W ostatnim roku wojny trafiła do Belgii. Analizując szlak bojowy 41 Dywizji Piechoty, można przypuszczać, że Richard poległ w walkach w okolicach miasta Jelgawa na Łotwie toczonych 14-30 lipca 1915 r.⁷⁰

Alfred Eichner, żołnierz 11 Pułku Landwehry (2 Śląski Pułk Landwehry), urodził się 11 grudnia 1885 r. Był synem dekarza Ernsta Hermanna Eichnera i Ernestyny Christianny Eichner, z domu Fechner⁷¹. Poległy znalazł się na liście z 9 sierpnia 1915 r.⁷², gdzie zawarto informację, że służył w 11 Pułku Landwehry. Jednostka ta wchodziła w skład 4 Dywizji Landwehry i była częścią wspomnianego już wcześniej Korpusu Landwehry Woyscha. Data śmierci zbiegła się z niemieckimi atakami prowadzonymi od 30 lipca do 7 sierpnia o wschodni brzeg Wisły pod Maciejowicami⁷³.

Dobosz Robert Reiche urodził się 7 października 1890 r. Był synem woźnicy Hermanna Heinricha Reichego i Ernestyny Reiche, z domu Liers. Służył we wspomnianym 58 Pułku Piechoty. Nazwisko znalazło się na liście poległych już 4 września 1915 r.⁷⁴, która zawierała informacje, że służył w 58 Pułku Piechoty i odniósł ciężkie rany. Niezgodność z datą śmierci można tłumaczyć opóźnieniem bądź zwykłą pomyłką twórców pomnika, zwłaszcza że kolejny wymieniony zmarły również poległ tego sa-

⁶⁸ *Ibidem*, sygn. 89, s. 104.

⁶⁹ *Histories of Two Hundred...*, s. 449.

⁷⁰ Informacje o 41 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷¹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 175.

⁷² Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷³ Szlak bojowy 4 Dywizji Landwehry, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷⁴ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

mego dnia, co byłoby z pewnością bardzo dużym zbiegiem okoliczności. We wrześniu 1915 r. jednostka Roberta brała udział w walkach na południowym-wschodzie Verdun⁷⁵.

Kapral Eduard Mahn został z dużym prawdopodobieństwem zidentyfikowany na liście poległych z 9 listopada 1915 r.⁷⁶ Nazwa żołnierza i data śmierci są zgodne (uwzględniając opóźnienie pojawiania się w spisach poległych), lecz jednostka została określona jako 37 Pułk Landwehry (37 Pułk Piechoty na pomniku), a jako miejsce pochodzenia wskazano Deutsch Kessel (Nowy Kisielin). W księgach urodzeń odnaleziono Johanna Karla Paula Mahna urodzonego w 1889 r., będącego synem chałupnika Johanna Karla i Johanny Karoliny Mahn⁷⁷. Można założyć, że byli to krewni zmarłego żołnierza. Prawdopodobnie rodzina przeniósła się po wojnie (w trakcie, tuż przed) do Przytoku i tutaj postanowiła upamiętnić swojego syna, brata, lub to sam poległy przeprowadził się przed wojną i założył rodzinę w sąsiedniej wsi. Również nierozwiązana zostanie zagadka jednostki, w której służył kapral. Podana na pomniku jednostka realnie nie istniała. Natomiast w armii cesarstwa niemieckiego funkcjonował 37 Pułk Fizylierów oraz 37 Pułk Landwehry. Obie formacje wywodziły się z Poznania. Pierwsza podlegała 10 Dywizji Piechoty i przez całą wojnę walczyła na froncie zachodnim (większość czasu pod Verdun, także w chwili śmierci Eduarda), druga wchodziła w skład 3 Dywizji Landwehry i była częścią opisanego Korpusu Woysrscha. We wrześniu 1915 r. walczyła nad rzeką Szczarą w obwodzie Brzeskim i Grodzieńskim na Białorusi. Szlak bojowy formacji wymienia miejsca: 20 września 1915 – Rittergut (dobra/majątek rycerski) Garelna, 22-23 września 1915 – Bieloliesje⁷⁸.

Zastępczy rezerwista Willi Schwertner urodził się 12 listopada 1889 r. Był synem gospodarza (*Bauergutbesitzer*) Gottfrieda Hermanna Schwertnera i Louisy Augusty, z domu Richmann. Na liście poległych został odnotowany 22 października 1915 r.⁷⁹ Służył w 336 Pułku Piechoty. Jednostka ta w połowie 1915 r. weszła w skład 84 Dywizji Piechoty i walczyła na froncie wschodnim, pierwotnie w centralnej Polsce, a następnie na Białorusi. Will poległ 25 sierpnia 1918 r. najprawdopodobniej w walkach o Puszcę Białowieską⁸⁰.

Landszturmista Reinhold Kupke urodził się 23 grudnia 1874 r. Był synem Johanna Gottlieba i Anny Dorothei Kupke⁸¹. Lista poległych z 8 lutego 1916 r. zawierała jego dane wraz z informacją, że służył w 3 Batalionie Piechoty Landszturmu Liegnitz (Legnica) w pierwszej kompanii i zmarł wskutek odniesionych ran w lazarecie

⁷⁵ Szlak bojowy 9 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷⁶ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷⁷ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 278.

⁷⁸ Szlak bojowy 3 Dywizji Landwehry, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁷⁹ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁸⁰ Szlak bojowy 84 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁸¹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89/307/0/1/10, s. 6.

w Legnicy⁸². Z powodu braku dokładnych danych na temat oddziałów tej formacji nie udało się wyjaśnić, skąd pochodziła rozbieżność co do jednostki, w której służył mieszkaniec Przytoku. Obie wymienione na liście poległych i na pomniku podlegały landszturmowi w Poznaniu. Oddziały te zasilane batalionami landwehry i landsturmów stworzyły w trakcie wojny 83 i 84 Dywizje Piechoty, który brały udział w operacjach 9 Armii. Zakładając, że Reinhold trafił do wymienionych jednostek, jego śmierć nastąpiła w okresie walk toczonych przez dywizje w okolicach rzek Szczerna, Niemen, Berezyna na terenie dzisiejszej środkowej Białorusi⁸³.

Kapral Reinhold Müller został zidentyfikowany na liście z 22 lutego 1916 r.⁸⁴ Nazywał się Karl Gustav Reinhold Müller i był synem Johanna Gottlieba Müllera i Johannya Augusty, z domu Arlt. Urodził się 24 lutego 1876 r.⁸⁵ Poległy służył w 11 Pułku Grenadierów im. króla Fryderyka III (2 Śląski). Jednostka ta powstała jeszcze w okresie wojen napoleońskich i brała udział w ważniejszych konfliktach Prus. Podczas I wojny światowej weszła w skład 11 Dywizji Piechoty, która walczyła w 2 Armii na froncie zachodnim. Śledząc szlak bojowy tej dywizji, można przypuszczać, że żołnierz poległ w walkach o miejscowość Friese w departamencie Somma, które znajdowało się przez większość wojny na linii frontu⁸⁶.

Muszkietera Karla Reschkego nie udało się zidentyfikować. W spisie mieszkańców z 1933 r.⁸⁷, a także w dokumentach dotyczących Przytoku i listach poległych takie nazwisko się nie pojawiło. Wystąpiło natomiast bardzo podobne – Roschke. Można przypuszczać, że twórcy pomnika popełnili błąd w nazwisku, którego potem nie skorygowano. Na listach poległych wystąpiła osoba będącą żołnierzem wymienionego już wcześniej 155 Pułku Piechoty (zgodność z pomnikiem), która pochodziła z Głuchowa pod Sulechowem (miejscowość oddalona ok. 10 km od Przytoku w linii prostej, uwzględniając przeprawę przez Odrę odległość wzrasta do ok. 25 km). Nazwisko tego żołnierza znalazło się na liście dopiero 26 lipca 1916 r.⁸⁸ Ciężko stwierdzić, czy w Przytoku upamiętniono tę osobę, jednak nie odnaleziono innych ofiar o takich personaliach. Artylerzysta Richard Schöpe urodził się 6 listopada 1892 r. jako syn woźnicy (*Kutschmer*) Augusta Schöpego i Antoni Emmy, z domu Libig⁸⁹. Nie udało się odnaleźć żołnierza na żadnej z list poległych. Jedyne osoby o takim nazwisku pochodziły z od-

⁸² Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017].

⁸³ Szlak bojowy 83 i 84 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 30.07.2017]; *Histories of Two Hundred...*, s. 550-557.

⁸⁴ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 31.07.2017].

⁸⁵ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 5.

⁸⁶ Szlak bojowy 11 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 31.07.2017]; *Histories of Two Hundred...*, s. 195.

⁸⁷ Spis mieszkańców Przytoku z 1933 r., <https://adressbuecher.genealogy.net> [dostęp: 31.07.2017].

⁸⁸ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 31.07.2017].

⁸⁹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 61.

ległych miejscowości oraz służyły w innych, niż podana na pomniku, jednostkach. Jednocześnie nie udało się ustalić, do jakiego większego związku taktycznego należała wymieniona jednostka. Uniemożliwiło to przybliżenie szlaku bojowego oraz miejsca śmierci Richarda Schöpego.

Zastępczy rezerwista Hermann Menke urodził 22 września 1888 r. Był synem kornika Karla Friedricha Menkego i Johanny Rosiny, z domu Schreck⁹⁰. Na liście poległych znalazł się 17 października 1916 r., oznaczony jako żołnierz 8 Rezerwowego Pułku Piechoty, 1 Zastępczego Batalionu, 2 Kompanii. Biorąc pod uwagę, że w Cesarskiej Armii nie było pułków piechoty o numerach 1-12, twórcy pomnika musieli umieścić błędną nazwę jednostki. 8 Rezerwowy Pułk Piechoty był częścią 5 Rezerwowej Dywizji, która na froncie zachodnim podlegała 1 Armii i walczyła w Belgii. W grudniu 1914 r. formacja została przeniesiona na front wschodni w rejon Bzury i podlegała 9 Armii. Od lutego do maja wchodziła w skład 10 Armii i brała udział w prowadzonych przez nią operacjach. Następnie po ponownym przeorganizowaniu dołączono ją z powrotem do 9 Armii. W listopadzie 1915 r. przekroczyła Bug i dotarła w rejon miasta Baranowicze na Białorusi, gdzie pozostała do 1917 r. Resztę wojny walczyła na froncie zachodnim. Śmierć na początku października nastąpiła już po większej ofensywie Brusilowa (trwającej od 4 czerwca do 20 września 1916)⁹¹ i nie zbiegła się z silniejszymi starciami. Można założyć, że zmarł gdzieś w okolicach tego białoruskiego miasta⁹².

Muszkietier Richard Kubatz urodził się 27 lipca 1895 r. Był synem chałupnika i szewca Heinricha Kubatza i Pauliny Wilhelminy, z domu Lehmann⁹³. Został uwzględniony na liście poległych z 1 grudnia 1916 r. jako żołnierz 10 kompanii z adnotacją, że śmierć nastąpiła z powodu odniesionych ran⁹⁴. Spoczął na cmentarzu wojennym w Mangiennes w północnej Francji⁹⁵. Richard służył w 52 Pułku Piechoty im. von Alvenslebena (6 Brandenburski) (Infanterie-Regiment von Alvensleben Nr. 52). Pułk podczas wojny współtworzył 5 Dywizję Piechoty, która była częścią 1 Armii. Do 1917 r. dywizja walczyła na froncie zachodnim. Następnie na krótko trafiła na front wschodni, a potem południowy, by w 1918 r. powrócić na front zachodni. Jak zaznaczono w analizie walczących formacji, ta jednostka wykazała się jako wspianała dywizja szturmowa⁹⁶. Data śmierci 13 listopada pokrywa się w szlaku bojowym z walkami pozycyjnymi wokół Verdun⁹⁷.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 244.

⁹¹ O ofensywie Brusilowa: J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1991, s. 413-417.

⁹² *Histories of Two Hundred...*, s. 113.

⁹³ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 126.

⁹⁴ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

⁹⁵ Niemieckie cmentarze wojenne, <http://www.volksbund.de> [dostęp: 31.07.2017].

⁹⁶ *Histories of Two Hundred...*, s. 113.

⁹⁷ Szlak bojowy 5 Dywizji, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 31.07.2017].

O landszturmście Richardzie Ringmannie nie wiadomo zbyt wiele. Nazwisko to nie wystąpiło w księgach urodzeń mieszkańców Przytoku, tak samo nie było takich osób na listach poległych. Na listach odnaleziono dwie osoby o takich danych: pierwsza pochodziła z Jan i urodziła się 6 lipca 1887 r. (lista z 16 kwietnia 1917 r.)⁹⁸, druga ze Starego Kisielina (lista z 26 listopada 1917 r.)⁹⁹. Poległy pojawił się również na niemieckiej stronie o cmentarzach wojennych. Osobę o takich personaliach i stopniu pochowano w Menen w zachodniej Belgii¹⁰⁰. Brakuje dokładniejszych informacji o jednostce. *Armierungs Bataillon* można określić jako batalion roboczy, były to formacje odpowiedzialne za konstruowanie okopów, fortyfikacji bądź dróg. Nie brały udziału w walkach frontowych, przez co nie udało się określić szlaku bojowego w tym przypadku.

Kapral Georg Arlt był synem mistrza stolarskiego Reinholda Arlta i Wilhelminy, z domu Scheibner. Urodził się 30 maja 1887 r.¹⁰¹ Służył w 38 Rezerwowym Pułku Piechoty w 9 kompanii. Został umieszczony na dwóch listach poległych: pierwszej z 8 sierpnia 1916 r.¹⁰² i ponownie na podsumowującej z 31 października 1917 r.¹⁰³ 38 Rezerwowy Pułk Piechoty podlegał pod 12 Rezerwową Dywizję, która brała udział w operacjach 5 Armii. Przez całą wojnę jednostka znajdowała się na froncie zachodnim, a data śmierci żołnierza zbiegła się z aliancką ofensywą nad Sommą, gdzie dywizja poniosła duże straty. 12 Rezerwowa Dywizji odpowiadała za utrzymanie rejonu między miejscowościami Montauban i Hardecourt.

Młodszego sierżanta Kurta Schwarzera nie udało się odnaleźć na listach poległych ani w księdze urodzeń mieszkańców Przytoku. Wspomniano jednak o nim na stronie o cmentarzach wojennych – żołnierz Kurt Otto został pochowany w Walincourt-Selvigny. Wspomniany wcześniej 19 Pułk Piechoty w chwili jego śmierci walczył w potyczkach pozycyjnych na północ od rzeki Ailette w departamencie Aisne we Francji¹⁰⁴.

Wilhelm Knorr urodził się 29 września 1880 r. Był synem chałupnika Hermanna Knorra i Evy Rosiny, z domu Bohr. Nie udało się ustalić jego stopnia wojskowego, w tym miejscu bowiem pomnik został uszkodzony. Żołnierz został odnotowany na dwóch niemieckich listach poległych. Na pierwszej pochodzącej z 23 sierpnia 1915 r. widnieje jako zaginiony¹⁰⁵, a na drugiej z 14 czerwca 1918 r. „dotąd zaginiony, poległy

⁹⁸ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 1.06.2017].

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Niemieckie cmentarze wojenne, www.volksbund.de [dostęp: 31.07.2017].

¹⁰¹ *Histories of Two Hundred...*, s. 113.

APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 208.

¹⁰² Lista poległych <http://des.genealogy.net> [dostęp: 1.06.2017].

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Szlak bojowy 9 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

¹⁰⁵ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

21 lipca 1915 r.¹⁰⁶. Służył w 3 Pułku Piechoty Gwardii, który przez całą wojnę podlegał kilku większym jednostkom. W chwili śmierci żołnierza był częścią 1 Dywizji Gwardii i brał udział w walkach na froncie wschodnim w okolicach miasta Krasnystaw¹⁰⁷. W tym czasie pułk odniósł ciężkie straty, w okresie między 15 maja a 31 sierpnia 1915 r. zginęło 17 oficerów i 2116 innych mężczyzn¹⁰⁸.

Młodszy sierżant Paul Müller urodził się 21 sierpnia 1890 r. Był synem woźnicy Friedricha Karla Müllera i Louisy Paulinny, z domu Kliern¹⁰⁹. Żołnierz został wymieniony na dwóch listach poległych: z 22 czerwca 1917 r. i 27 września 1918 r. Na pierwszej został odnotowany jako lekko ranny, prawdopodobnie przeżył i kontynuował walkę aż do sierpnia 1918 r. Potwierdza to również odnalezienie zmarłego wśród pochowanych na cmentarzu wojennym w Namceli w departamencie Oise we Francji. Niestety w żadnym źródle nie udało się poświadczyć wymienionej na pomniku jednostki. 67 Pułk Piechoty (4 Magdeburgski) stacjonował przed wojną w Metz. Podczas wojny wchodził w skład 34 Dywizji Piechoty, która walczyła na froncie zachodnim w 5 Armii. Być może funkcjonowanie w tej armii jednostek z rejonu Poznania i Magdeburga spowodowało, że młody podoficer trafił do tak „odległego” pułku. Analiza szlaku bojowego jednostki¹¹⁰ wskazuje, że w chwili śmierci 34 Dywizja Piechoty odpierała od 20 sierpnia do 4 września 1918 r. ataki w rejonie pomiędzy rzekami Oise a Aisne. W książce opisującej historię 252 dywizji niemieckich sprecyzowano jeszcze, że 15 sierpnia ta formacja wzmocniła front w rejonie miasta Cuts w departamencie Oise i została wycofana dopiero 25 września¹¹¹. Walki te były częścią większej alianckiej ofensywy znanej jako „Ofensywa 100 dni”¹¹². Starszy szeregowy Gustav Schrödter nie wystąpił w materiałach archiwalnych dotyczących Przytoku, na listach poległych oraz nie odnaleziono jego miejsca spoczynku. W przypadku jednostki również pojawiły się wątpliwości. W cesarskiej armii funkcjonowały trzy pułki artylerii polowej o numerze 12. Dwa z nich to saksoński i bawarski pułk. Trzeci to 12 Rezerwowy Pułk Artylerii Polowej, który był częścią 12 Rezerwowej Dywizji walczącej w 5 Armii. Istnieje jeszcze możliwość, choć mniej prawdopodobna, że chodziło tutaj o 12 Brygadę Artylerii Polowej, która podlegała 12 Dywizji Piechoty będącej częścią 4 Armii (dotąd wymieniano jedynie mniejsze formacje taktyczne, brygada musiałaby być pojedynczym wyjątkiem w skali całości pomnika). Warto zaznaczyć, że obie armie walczyły obok siebie na froncie zachodnim przez całą wojnę. Przyjmując wersję, że chodziło tutaj

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ Szlak bojowy 3 Pułku Piechoty Gwardii, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

¹⁰⁸ *Histories of Two Hundred...*, s. 19.

¹⁰⁹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 18.

¹¹⁰ Szlak bojowy 34 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

¹¹¹ *Histories of Two Hundred...*, s. 410-412.

¹¹² J. Pajewski, *op. cit.*, s. 791-802.

o pruski 12 Pułk Artylerii Polowej, śmierć żołnierza nastąpiła podczas obrony linii Hermanna (*Hermannstellung*) nad rzeką Skaldą¹¹³.

Kapralska Berharda Knorr udało się odnaleźć jedynie w księdze urodzeń mieszkańców Przytoku. Urodził się 28 czerwca 1877 r. Był synem posiadacza dóbr gospodarskich (*Bauergutbesitzer*) Friedricha Ewalda Knorra i Luisy Ernestiny, z domu Linke¹¹⁴. Podobnie jak w przypadku poprzedniego poległego, problem wystąpił z podaną jednostką. W Armii Cesarstwa funkcjonował 66 Badeński Pułk Artylerii Polowej, jednak bardziej prawdopodobną wersją będzie, że chodziło tutaj o 66 Rezerwowy Pułk Artylerii Polowej z pruskiej armii. Niestety, nie udało się ustalić, do jakiej większej formacji należał ten oddział.

Kanonier Emil Braun urodził się 23 czerwca 1895 r. jako syn chałupnika Ernsta Brauna i Paulinny, z domu Gutsche¹¹⁵. Na liście poległych z 14 czerwca 1919 r. znajdujemy informacje, że służył w sztabie 110 Batalionu Pieszej Artylerii, zmarł z powodu choroby 11 listopada 1918 r.¹¹⁶ Sztab 5 Pułku Pieszej Artylerii (formacja wymieniona na pomniku) funkcjonował bezpośrednio przy 5 Armii, która w listopadzie zajmowała się obroną w Szampanii nad Mozą¹¹⁷. Żołnierz został pochowany na cmentarzu kościelnym w Oberhausen w Nadrenii¹¹⁸.

Muszkietier Paul Fischer urodził się 18 stycznia 1896 r. jako syn posiadacza dóbr gospodarskich Johanna Ernsta Reinholda Fischera i Johanny Wilhelminy Ernstiny, z domu Wolf¹¹⁹. Został wymieniony na liście z 8 czerwca 1918 r. jako lekko ranny¹²⁰. Nie udało się ustalić, w jakich okolicznościach żołnierz zginął, czy był to wypadek po powrocie do domu, czy śmierć podczas zaprowadzania porządku w powojennych realiach, czy jeszcze inny powód. Jego jednostka 12 listopada 1918 r. opuściła zajmowany teren i wyruszyła z powrotem do kraju¹²¹.

Muszkietier Paul Arlt, syn mistrza bednarskiego (*Böttchermeister*) Ferdinanda Arlta i Johanny Augusty, z domu Laube, urodził się 21 listopada 1897 r.¹²² Był wzmiankowany na dwóch listach poległych: pierwsza datowana na 10 kwietnia 1917 r.¹²³, druga na 8 maja 1918 r.¹²⁴, na obu widnieje dopisek „lekko ranny”. Podobnie jak w przypadku poprzedniego poległego, nie można ustalić, w jakich okolicznościach zmarł Paul.

¹¹³ Szlak bojowy 12 Rezerwowej Dywizji, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 1.08.2017].

¹¹⁴ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 17.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 121.

¹¹⁶ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹¹⁷ Szlak bojowy 5 Armii, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹¹⁸ Niemieckie cmentarze wojenne, www.volksbund.de [dostęp: 2.08.2017].

¹¹⁹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 138.

¹²⁰ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹²¹ Szlak bojowy 10 Rezerwowej Dywizji, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹²² APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 188.

¹²³ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹²⁴ *Ibidem*.

Czy była to śmierć z powodu wspomnianych ran, czy też jednak zdołał wrócić na front i polec w ostatnich miesiącach działań wojennych. Jeżeli taka sytuacja rzeczywiście wystąpiła, to mógł zginąć w walkach pomiędzy Cambrai i St. Quentin, gdzie 84 Dywizja Piechoty, w której składzie znajdował się 355 Pułk Piechoty, odpierała ataki na przełomie września i października¹²⁵.

Kapral Artur Pietsch, syn chałupnika (*Althäusler*¹²⁶) Hermanna Pietscha i Marii Louisy, z domu Fröhlich, urodził się 1 listopada 1895¹²⁷. Mieszkaniec Przytoku znalazł się na liście poległych z 19 września 1918 r. (w miejscowości pochodzenia popełniono w tym przypadku błąd i wpisano Brittag), w tym przypadku został oznaczony jako zaginiony¹²⁸. 46 Pułk Piechoty im. Hrabiego Kirchbacha (1 Dolnośląski) (Infanterie-Regiment Graf Kirchbach [1. Niederschlesisches] Nr. 46), w którym służył żołnierz, wchodził w skład wspomnianej 10 Dywizji Piechoty. Śmierć Artura Pietscha nastąpiła w okresie, gdy ta formacja odpierała ataki alianckie nad Mozą pomiędzy rzeką i Beaumontem¹²⁹.

Landszturmisty Kurta Wernera nie udało się odnaleźć w materiałach archiwalnych dotyczących Przytoku. Osoba o takich personaliach pojawiła się na liście poległych z 8 sierpnia 1916 r. jako zaginiona. Na liście znalazł się jako członek 38 Rezerwowego Pułku Piechoty, a nie 38 Pułku Piechoty, jak zostało to wyryte na pomniku¹³⁰. Prawdopodobnie kolejny raz doszło tutaj do pomyłki ze strony twórców, w armii cesarskiej bowiem funkcjonował jedynie pułk fizylierów o takim numerze. W chwili śmierci Kurta obie jednostki (znajdujące się w 12 Rezerwowej Dywizji¹³¹ i 11 Dywizji Piechoty) brały udział w największym starciu I wojny światowej – w bitwie nad Sommą (trwającej od 1 lipca do 18 listopada).

Muszkietier Gustav Robert Müller urodził się 10 czerwca 1893 r. Był synem woźnicy Karla Friedricha i Luisy Pauliny Müller, z domu Kliern¹³². Służył w 88 Pułku Piechoty bądź w 88 Rezerwowym Pułku Piechoty, taką informację podano na liście poległych z 11 września 1916 r., na której widnieje to nazwisko mieszkańca Przytoku. 88 Pułk Piechoty (2 Nassaudzki) wywodził się z XVIII korpusu (Mainz, Moguncja), podobnie

¹²⁵ Szlak bojowy 84 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹²⁶ Jak wyjaśnia L. Molenda, była to osoba „posiadająca ten status «od zawsze» (np. 50 lat i więcej), często wskutek dziedziczenia gruntu” (L. Molenda, *Nazwy dawnych zawodów i statusów: glosariusz niemiecko-polski opatrzony przykładami odręcznego zapisu z akt pruskich urzędów stanu cywilnego z terenu Wielkopolski (1874-1918)*, Mnichowo–Gdańsk 2016).

¹²⁷ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 133.

¹²⁸ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹²⁹ Szlak bojowy 10 Dywizji Piechoty, <http://www.militaerpass.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹³⁰ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹³¹ Szlak bojowy 12 Rezerwowej Dywizji, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017]; Szlak bojowy 11 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 2.08.2017].

¹³² APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 72.

jak jego rezerwowi odpowiednik. Być może Gustav trafił do tak odległej „terytorialnie” jednostki jako uzupełnienie. 88 Pułk piechoty współtworzył 21 Dywizję Piechoty (88 Rezerwowi Pułk Piechoty 21 Rezerwową Dywizję Piechoty) w XVIII korpusie. Dywizje te brały udział w działaniach na froncie zachodnim (poza krótkim epizodem na froncie południowym), w głównych bitwach I wojny światowej. W sierpniu 1916 r., kiedy to zaginął Gustav Müller, korpus walczył w operacjach 5 Armii, która w tym okresie znajdowała się pod Verdun. Inną możliwością jest, że Gustav zaginął gdzieś w centralnej Europie, służąc w 222 Rezerwowym Pułku Piechoty. Analizując listy poległych, można trafić na trzy wpisy o Gustavie Müllerze z Przytoku. Pierwszy, datowany na 15 stycznia 1916 r., zawierał informację o 222 Rezerwowym Pułku Piechoty¹³³. Kolejny z 11 września 1916 r. wymienia 88 Rezerwowi Pułk Piechoty¹³⁴. Trzecia lista powstała 30 kwietnia 1918 r. i był to zbiorczy, podsumowujący spis ze stratami niemieckimi¹³⁵. W tym przypadku mamy pewność, że chodziło o osobę wymienioną na pomniku, ponieważ na liście umieszczono zgadzające się daty urodzenia oraz zaginięcia. Przyjmując, że rodzina czy mieszkańcy Przytoku wiedzieli, do jakiej jednostki został zrekrutowany Gustav (88 Pułk), można ostrożnie założyć, że doszło do pomyłki przy sporządzaniu drugiej z list. Badając historię 222 Rezerwowego Pułku Piechoty, wymienionego na pierwszej liście, można znaleźć informacje, że w jego skład w pewnym momencie weszły bataliony z innych pułków, w tym z tego o numerze 88. Szlak bojowy tej jednostki zaczął się na froncie zachodnim, gdzie walczyła o Artois i Ieper (26 października-22 listopada 1914). Pod koniec listopada formacja została przetransportowana na front wschodni, by w grudniu stoczyć pierwsze walki z wojskami rosyjskimi na terenie centralnej Polski. Po bitwie nad Rawką-Bzurą stoczona 18 grudnia 1914-7 stycznia 1915 r. jednostka została przeniesiona na Węgry. W sierpniu 1916 r. brała udział w walkach we wschodniej Galicji. Można przypuszczać, że mieszkaniec Przytoku trafił z całym batalionem do 88 Pułku Piechoty, gdy ten był przenoszony z frontu zachodniego i włączony w skład 222 Rezerwowego Pułku Piechoty jako uzupełnienie strat poniesionych w walkach z aliantami¹³⁶. Muszkieter Oskar Reiche urodził się 17 lutego 1894 r. Był synem cieśli (*Zimmermann*) Karla Friedricha Ernsta Reichego i jego żony Eleonory, z domu Breschnick¹³⁷. Żołnierza odnotowano na dwóch listach poległych. Na datowanej 21 października 1916 r.¹³⁸ został wymieniony jako żołnierz 2 kompanii obsługi ciężkiej broni maszynowej z 98 Rezerwowego Pułku Piechoty z dopiskiem

¹³³ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 29.07.2017].

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Szlak bojowy 222 Rezerwowego Pułku Piechoty wchodzącego w skład 48 Rezerwowej Dywizji, <http://www.militaerpass.net> [dostęp: 29.07.2017]; *Histories of Two Hundred...*, s. 480.

¹³⁷ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 92.

¹³⁸ Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017].

„lekko ranny w oddziale”. Na kolejnej z 5 czerwca 1917 r.¹³⁹ odnotowano osobę o takich personaliach, dodając datę urodzenia oraz dopisek „ranny i zaginiony”. 98 Rezerwowy Pułk Piechoty do 1918 r. w chwili śmierci/zaginięcia wchodził w skład 33 Rezerwowej Dywizji, która w tym okresie walczyła nad rzeką Aisne¹⁴⁰. Fyzylier (Karl) Emil Müller urodził się 1 czerwca 1892 r. jako syn woźnicy Karla Friedricha Müllera oraz jego żony Louisy Pauliny Müller z domu Kliern¹⁴¹. Znalazł się na liście poległych z 22 października 1917 r. jako zaginiony¹⁴². Żołnierz służył w 19 Pułku Piechoty, który został już wcześniej opisany. W chwili śmierci/zaginięcia 9 Dywizja Piechoty, do której należał pułk, brała udział w walkach pozycyjnych wokół miejscowości Chemin des Dames¹⁴³.

Strzelec Otto Höpfner to prawdopodobnie urodzony 13 marca 1898 r. syn posiadacza dóbr gospodarskich Friedricha Höpfnera i jego żony Eleonory, z domu Kobel¹⁴⁴. Żołnierza nie udało się odnaleźć na żadnej z list poległych. Podobnie jak w kilku poprzednich przypadkach, w armii cesarskiej funkcjonował jedynie 214 Rezerwowy Pułk Piechoty. Był on częścią 46 Dywizji, która w sierpniu 1918 r. została rozwiązana, a wspomniany pułk zasilili 4 Dywizję Piechoty. We wspomnianej książce traktującej o historii dywizji niemieckich okresu I wojny światowej znajdujemy również informacje, że choć formacja była tworzona rekrutami z terenu północnych Niemiec, to w 1917 r. po poniesieniu dużych strat w jej szeregach trafiali ludzie z innych Korpusów Armijnych, w tym z 5 „poznańskiego”¹⁴⁵. W chwili śmierci/zaginięcia Ottona Höpfnera 4 Dywizja Piechoty walczyła na linii ciągnącej się od miasta Armentières do Lens w północnej Francji¹⁴⁶.

Kapral Richard Fröhlich prawdopodobnie urodził się 30 sierpnia 1892 r. jako syn drobnego zagrodnika (*kleingärtner*) Augusta Hermanna Fröhlicha i jego żony Karoliny Florentyny Augusty, z domu Burdach¹⁴⁷. Żołnierz znajdował się na jednej liście poległych z 27 marca 1916 r. Został oznaczony jako lekko ranny starszy szeregowy 8 kompanii 35 Pułku Fyzylierów. Można bezpiecznie założyć, że powrócił na front, dosłużył się wyższego stopnia i poległ 14 sierpnia 1917 r. Ponownie doszło prawdopodobnie do przekłamania na pomniku, w armii niemieckiej bowiem funkcjonował o takim numerze pułk fyzylierów (35 Pułk Fyzylierów im. Księcia Pruskiego

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ Szlak bojowy 33 Rezerwowej Dywizji, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017]; Bitwa pod Aisne w 1917 r.; J. Pajewski, *op. cit.*, s. 540-548.

¹⁴¹ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 45.

¹⁴² Lista poległych, <http://des.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017].

¹⁴³ Szlak bojowy 9 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017].

¹⁴⁴ APZG, księga urodzeń, sygn. 89, s. 202.

¹⁴⁵ *Histories of Two Hundred...*, s. 471.

¹⁴⁶ Szlak bojowy 46 Rezerwowej Dywizji, <http://wiki-de.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017]; Szlak bojowy 4 Dywizji Piechoty, <http://genwiki.genealogy.net> [dostęp: 3.08.2017].

¹⁴⁷ APZG, księga urodzeń, sygn. 89/307, s. 55.

Henryka – 1 Brandenburski), a nie pułk piechoty. Był on częścią 6 Dywizji Piechoty w 1 Armii do marca 1915 r., kiedy to wszedł w skład nowo utworzonej 56 Dywizji Piechoty. W chwili śmierci w sierpniu jednostka wsparła siły niemieckie pod Verdun, na wschód od fortu Vaux¹⁴⁸.

Miejsca pamięci powstawały po I wojnie światowej w wielu miejscowościach. Na Ziemiach Zachodnich przyłączonych do państwa polskiego po II wojnie światowej w większości przypadków utraciły swoje pierwotne znaczenie bądź przestały istnieć. Po wielu latach w świadomości społeczeństwa zaszły pozytywne zmiany i zaczęto doceniać pozostawione zabytki dziedzictwa kulturowego. Przykład zachowanego pomnika w miejscowości Przytok udowadnia, że działania ratownicze mogą również posłużyć do celów badawczych. Analiza inskrypcji pozwoliła przebadać dzieje mieszkańców, którzy zostali zmobilizowani do wojska i brali udział w walkach na różnych frontach I wojny światowej. Zachowane informacje na kamieniach nagrobnych mogą również pomóc uzupełnić materiał archiwalny dotyczący poległych niemieckich żołnierzy, pełna kartoteka armii niemieckiej spłonęła bowiem w archiwum w Poczdamie podczas operacji zdobycia Berlina w trakcie II wojny światowej¹⁴⁹.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Księga urodzeń, sygn. 89/307/0/1/18.
Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Księga urodzeń, sygn. 89/307/0/1/10.

Opracowania

Ariés P., *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992.
Das Grünberger Realgymnasium, [w:] *Grünberger Hauskalender: Heimatkalender auf das Jahr 1924 für die Kreise Grünberg und Freystadt*, Grünberg 1924.
Edmonds J. E., *Military Operations France and Belgium, 1914*, London 1992.
Ellis J., Cox M., *The World War I Databook*, Aurum 2001.
Foerster A., *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg i. Schlesien 1905.
Fosten D., Marrion R., *The German Army 1914-1948*, Oxford 2011.
Galik P., *Krzyż Żelazny*, „Odkrywca” 2007, nr 2, s. 48.
Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.

¹⁴⁸ *Histories of Two Hundred...*, s. 519.

¹⁴⁹ M. Głowiak, *Straty armii pruskiej w pierwszej wojnie światowej*, <http://www.wtg-gniazdo.org> [dostęp: 3.09.2017].

- Gutowska K., *Niechciane dobra kultury: chronić czy niszczyć?*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe – konteksty odpowiedzialności*, red. K. Gutowska, Warszawa 2003.
- Haythornthwaite P.J., *The World War One Source Book*, London 1993.
- Histories of Two Hundred and Fifty-One Divisions of the German Army Which Participated in the War (1914-1918)*, Chaumont 1919.
- Joachim E., *Familiengeschichte des gräflich Finck von Finckensteinschen Geschlechts: Darstellg u. biograph. Nachrichten*, t. 1, Klasing 1920.
- Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- Korniluk I., *Zielonogórzanie, mieszkańcy Grünberg in Schlesien polegli podczas I wojny światowej*, „Studia Zielonogórskie”, t. 15, Zielona Góra 2009, s. 219-257.
- Leszczyński v. R., *50 Jahre Geschichte des königlich preussischen 2. posenschen Infanterie-Regiments Nr. 19, 1813 bis 1863*, Luxemburg 1863.
- Metzler J.C., *Historia narodowego cmentarza w Arlington*, [w:] *Cementary Art – Sztuka Cmentarna – Lart de Cimetiere*, Wrocław 1995.
- Młyńska A., „*Setkom tysięcy, co imion nie mają na Grobie...*”, *Szadkowicki cmentarz wojenny z okresu bitwy Łódzkiej*, „Biuletyn Szadkowski” 2013, t. 13.
- Molenda L., *Nazwy dawnych zawodów i statusów: glosariusz niemiecko-polski opatrzone przykładami odręcznego zapisu z akt pruskich urzędów stanu cywilnego z terenu Wielkopolski (1874-1918)*, Mnichowo–Gdańsk 2016.
- Möller H., *Geschichte der Ritter des Ordens pour le mérite im Weltkrieg*, Bd. 1: A–L., Berlin 1935.
- Mosse G.L., *Fallen Soldiers Reshaping Memory of the World Wars*, New York–Oxford 1990.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1991.
- Pencakowski P., *Cmentarze I wojny światowej – geneza ideowa w rzeczywistości historycznej i artystycznej*, [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, Kraków 2002.
- Pencakowski P., *Cmentarze z I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolicy Łodzi*, „Turyzm” 2004, t. 14, z. 2.
- Perthes J., *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der deutschen gräflichen Häuser*, Gotha 1874.
- Priesdorff v. K., *Soldatisches Führertum*, Bd. 4, Hamburg 1936.
- Ruhmeshalle unserer Alten Armee*, Berlin 1927.
- Schubert J., *Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych*, „Czasopismo Techniczne” 2011, z. 16.
- Schubert J., *Służby grobownicze armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej w czasie I wojny światowej (1915-1918)*, „Architektura, Czasopismo Techniczne” 2011, t. 108, z. 16.
- Ślipiec J., *Garnizon sulechowski i jego jednostki w latach 1698-1919*, „Biuletyn Akademii Obrony Narodowej” 2004, nr 4, s. 104-110.

- Tunbridge J.E., Ashworth G.E., *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester–New York 1996.
- Zedlitz-Neukirch L., *Neues preussisches Adels-Lexicon, oder Genealogische und diplomatische Nachrichten von den in der preussischen Monarchie ansässigen oder zu derselben in Beziehung stehenden fürstlichen, gräflichen, freiherrlichen und adeligen Häusern etc.*, t. 3, Liepzig 1837.
- Zedlitz-Neukirch L., *Neues preussisches Adels-Lexicon, oder Genealogische und diplomatische Nachrichten von den in der preussischen Monarchie ansässigen oder zu derselben in Beziehung stehenden fürstlichen, gräflichen, freiherrlichen und adeligen Häusern etc.*, t. 4, Leipzig 1837.
- Zuber T., *The Battle of the Frontiers. Ardennes 1914*, Stroud–Gloucestershire 2009.

Opracowania online i strony internetowe

- Formacje armii cesarstwa niemieckiego, <http://wiki-de.genealogy.net/>
- Głowiak M., *Straty armii pruskiej w pierwszej wojnie światowej*, <http://www.wtg-gniazdo.org>
- Heimatkalenderauf das Jahr 1924 für die Kreise Grünberg und Freystadt*, artykuł przetłumaczony artykuł przez Agnieszkę Czarnecką dostępny na www.tplmw.drzonow.eu
- House S., *The Battle of the Ardennes 22 August 1914*, <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal>
- Kosmala G., Chylińska D., *Trudne dziedzictwo. Upamiętnienia poległych podczas I wojny światowej żołnierzy niemieckich na Śląsku*, www.zgrit.uni.wroc.pl
- Lisiecka M., *Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego*, www.lwkz.pl
- Listy poległych, <http://des.genealogy.net>
- Maciuszczak W., *Poznański Pułk Piechoty nr 58 (3 Posenschen Infanterie-Regiment Nr 58.)*, www.glogow.pl
- Mościpan B., Pomnik poległych w Płotach, www.tplmw.drzonow.eu
- Mościpan B., Pomnik poległych w Przybymierzu, www.tplmw.drzonow.eu
- Mościpan B., Pomnik poległych w Starym Kisielinie, www.tplmw.drzonow.eu
- Mościpan B., Pomnik poległych w Ostrzycach, www.tplmw.drzonow.eu
- Mościpan B., Pomnik poległych w Zaborze, www.tplmw.drzonow.eu
- Niemieckie cmentarze wojenne, www.volksbund.de
- Pomniki poświęcone ofiarom I Wojny Światowej we wsiach powiatu oleśnickiego, www.olesnica.nienaltowski.net
- Projekt tworzenia drzew genealogicznych, www.geni.com
- Spis mieszkańców Przytoku z 1933 r., <https://adressbuecher.genealogy.net>
- Strona genealogiczna, www.billiongraves.com
- Strona genealogiczna, www.vongoetze.com
- Strona o niemieckich pomnikach poległych, www.denkmalprojekt.org
- Szlaki bojowe niemieckich dywizji, www.militaerpass.net

POMNIK ŻOŁNIERZY POLEGŁYCH
W I WOJNIE ŚWIATOWEJ W PRZYTOKU

Streszczenie

Artykuł prezentuje krótki rys historii miejscowości Przytok, w której na cmentarzu komunalnym zachował się fragment pomnika poświęconego poległym w I wojnie światowej mieszkańcom wsi. Rozpoczyna się historią upamiętniania żołnierzy zabitych w działaniach wojennych i ewolucją tego procesu, którego finałem było zakładanie wojskowych cmentarzy oraz fundowanie obiektów poświęconych poległym. Druga część pracy opisuje, jak wspomniane pomniki powstawały i wyglądały, przedstawiono tutaj kilka przykładów z miejscowości otaczających Zieloną Górę oraz kilka pomników znajdujących się w Niemczech. Praca w ostatniej części zajmuje się inskrypcją na pomniku, w której zostali wymienieni mieszkańcy Przytoku. Polegli zostali poddani analizie, w której autor postarał się o identyfikację żołnierzy oraz o przybliżenie ich losów na frontach Wielkiej Wojny.

Słowa kluczowe: województwo lubuskie, Przytok, I wojna światowa, pomnik poległych, losy żołnierzy

WORLD WAR I MEMORIAL MONUMENT IN PRZYTOK

Summary

The article describes a brief historical outline of a small village Przytok, where a piece of a monument dedicated to citizens of a village fallen in the Great War survived on a communal cemetery. It begins with the description of commemoration of soldiers who died in military actions and then the evolution of this process is presented. As a result it led to establishing new war graveyards and founding monuments dedicated to fallen soldiers. The second part of an article is about mentioned war memorials, it describes their process of creation and how they look like nowadays. This part of work also contains examples of war memorials located in villages surrounding Zielona Góra and few objects placed in Germany. Last part presents inscription on Przytok's war memorial. Here the author tries to analyze Przytok citizens and their fate on fronts of the Great War.

Keywords: Lubusz Voivodeship, Przytok, World War I, War memorials, fate of soldiers